

Born, never asked.

Welke concepten van leven worden publiek gemaakt middels de controverses rondom ‘voltooid leven’?

Laurens Kolks

You were born. And so you're free.

So happy birthday.

Laurie Anderson (1982)

Erasmus University Rotterdam

Erasmus School of Social and Behavioural Sciences

Master - Urban Studies

Master's Thesis Project - Public Issues

Abstract

‘Voltooid leven’ is de *emic* term voor juridisch gefaciliteerde hulp bij zelfgekozen levensbeëindiging door ouderen zonder formele medische aanleiding. Het ‘voltooid leven’-discours betreft een breed maatschappelijk debat waarbinnen politieke partij D66 het begrip inzet als onderlegger voor een concept wetsvoorstel, en een toenemend deel van de Nederlandse bevolking zich uitspreekt voor verruiming van de mogelijkheden voor zelfgekozen juridisch gefaciliteerde ‘levenseindebegeleiding’. Dit artikel wil de vraag beantwoorden welke *concepten van leven* publiek worden gemaakt middels de controverses rondom ‘voltooid leven’. Hiervoor zijn meer dan negentig tekstuele bronnen vanaf de publicatiedatum van Drion’s (1991) opiniestuk ‘Het zelfgewilde einde van oudere mensen’ geanalyseerd, welke in dit artikel wordt beschouwd als startpunt van het ‘voltooid leven’-discours. Drie begrippen vallen op binnen de structurering en institutionalisering van dit discours: zelfbeschikking, regulering en moderniteit. De relaties binnen het ‘voltooid leven’-discours tussen sprekers en deze drie begrippen is geduid gebruikmakend van Taylor’s (2004) concept *social imaginaries* – collectief gedragen voorstellingen van het sociale bestaan – en Hajer’s (1995) concept *story-lines*: verhaallijnen aangaande de sociale realiteit die het idee van een gedeeld begrip mogelijk maken voor een diverse groep actoren.

INLEIDING

Op de website van de Nederlandse politieke partij D66 wordt binnen de rubriek ‘veelgestelde vragen’ antwoord gegeven op een bedrieglijk korte, maar existentiële vraag: Wat is ‘voltooid leven’?

“Een eenduidige definitie bestaat niet, maar je kan het beschrijven als ‘lijden aan een voor mensen te lang geworden leven.’ Lijden is wat de oudere daar zelf onder verstaat. Alles van waarde ligt achter hen. Dikwijls is het een complex samenspel van factoren dat met de ouderdom gepaard gaat, bijvoorbeeld een beleving van leegte en neergang in het bestaan, het ontbreken van een toekomstperspectief of de angst voor wat nog komt. Deze factoren kunnen tot gevolg hebben dat elke nieuwe dag wordt ervaren als een kwelling of als een ondraaglijke opgave. Deze ouderdomsproblematiek zal ook met de best denkbare ouderenzorg niet verdwijnen. Deze mensen ervaren een dusdanige fysieke, sociale of emotionele ontlustering dat zij een stervenswens ontwikkelen.”

(“Wat is ‘voltooid leven’?”, z.j.)¹

In de tekst van D66 staat de subjectieve beleving van het individu centraal bij de invulling en duiding van het begrip ‘voltooid leven’. Dit weerhoudt de partij er echter niet van de term te gebruiken als belangrijkste onderlegger voor een concreet beleidsvoorstel: het concept wetsvoorstel ‘Wet Toetsing Levenseindebegeleiding van Ouderen op Verzoek’ (“Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek,” z.j.). In D66’s toelichting op het eigen concept wetsvoorstel wordt individuele subjectiviteit verankerd in veralgemeniseerde aannames, zoals een veronderstelde levenswijsheid

---

¹ Bronnen van losstaande citaten zijn opgenomen in *Bijlage 1*: bronnenlijst discoursanalyse.

door hoge leeftijd. Bovendien wordt de inhoud van het concept wetsvoorstel – en daarmee impliciet D66's invulling van de term 'voltooid leven' – expliciet verbonden met het doorgaans normatief geladen begrip 'beschaving':

"D66 is voorstander van een wet die het voor ouderen mogelijk maakt hun leven te beëindigen als zij zelf hun leven voltooid achten. (...) we gaan er vanuit dat die ouderen door de ervaring van het lange leven dat achter hen ligt, in staat zijn om te bepalen of het leven voor hen nog levenswaardig is. (...) De euthanasiewet gaat uit van een strikt medisch perspectief. In de nieuwe wet willen we dat zelfbeschikking leidend wordt. Ook ouderen die geen medische klachten hebben, of een opeenstapeling van ouderdomsklachten, moeten met alle zorgvuldigheid die daarbij noodzakelijk en wenselijk is, over hun eigen sterven kunnen gaan. Dat past in onze ogen bij onze beschaving" ("Wat is 'voltooid leven'?", z.j.).

In de toelichting op haar concept wetsvoorstel voorziet D66 het begrip 'voltooid leven' impliciet van een liberale politieke kleur: men beschouwt het individuele beoordelingsvermogen en de particuliere beslissing als 'leidend', en wil de ultieme consequentie van dit zelfbeschikkingsideaal juridisch faciliteren. Door de discursieve koppeling van 'voltooid leven' en 'onze beschaving', tracht de partij 'voltooid leven' bovendien onderdeel te maken van wat Taylor (2004) *'the modern moral order'* noemt: het hedendaagse hegemoniale maatschappelijke beeld van datgene waarnaar (gezamenlijk) gestreefd dient te worden.

De tekstuele verbinding van 'voltooid leven' en 'onze beschaving' suggereert dat het concept wetsvoorstel past bij een modern, Westers, op Verlichtingsidealen gebaseerd staatsbestel, en krijgt daarmee een seculiere connotatie. Een connotatie die wordt onderschreven doordat enkele prominente 'stemmen' binnen het discours rondom zelfgekozen levensbeëindiging door ouderen – waarnaar in dit artikel zal worden verwezen als *het 'voltooid leven'-discours*, bewust gebruikmakend van 'voltooid leven' als de actuele *emic* term voor juridisch gefaciliteerde hulp bij zelfgekozen levensbeëindiging door ouderen zonder formele medische aanleiding – inderdaad religieuze argumenten aanvoeren (Van der Staaij, 2017; Vroegindeweij, 2017), en mede daardoor dikwijls wordt verondersteld dat de belangrijkste tegenargumenten aangaande 'voltooid leven' religieus gemotiveerd zijn (Drion, 2001; Peters et al., 2011). Deze impliciete en expliciete politiek-ideologische *framing* van 'voltooid leven' – de plaatsing van de term binnen 'het grote verhaal van culturele competitie' (Uitermark & Duyvendak, 2008) – maakt nieuwsgierig naar de ontstaansgeschiedenis van het begrip.

Van Wijngaarden, Leget en Goossensen (2015) voeren als eerste wetenschappers een empirische studie uit naar de overwegingen van ouderen betreffende 'voltooid leven'. Op basis van dit onderzoek publiceren de auteurs een wetenschappelijke beschouwing waarin *'social imaginaries'*

worden beschreven – collectief gedragen voorstellingen van het sociale bestaan (Taylor, 2004) – die aan de overwegingen van deze ouderen ten grondslag kunnen liggen (Van Wijngaarden, Goossensen, & Leget, 2017). Van Wijngaarden, Leget en Goossensen (2015; 2017) stellen in verschillende publicaties vast dat het ‘voltooid leven’-discours een breed maatschappelijk debat betreft, waarin een toenemend deel van de Nederlandse bevolking zich uitspreekt voor een verruiming van de mogelijkheden voor juridisch gefaciliteerde zelfgekozen levensbeëindiging.

De in dit artikel beschreven studie wil de wetenschappelijke kennis over ‘voltooid leven’ vergroten door te beschrijven hoe *concepten van leven* binnen het ‘voltooid leven’-discours worden vormgegeven. Deze doelstelling leidt tot de volgende onderzoeksvraag: Welke concepten van leven worden publiek gemaakt middels de controverses rondom ‘voltooid leven’?

THEORETISCH KADER

Public issues

Marres (2007) beargumenteert dat politieke betrokkenheid van individuen zich kan manifesteren – buiten reguliere politieke instrumenten als 'burgerrepresentatie' en 'inclusieve debatvoering' – in de publieke constructie en articulatie van ‘*issues*’: geschilpunten die door bestaande instituties niet of onvoldoende (kunnen) worden geadresseerd. Een *issue* wordt ‘publiek’ doordat een collectief dat erdoor wordt geraakt, dit geschilpunt gezamenlijk agendeert (Marres, 2007). Deze “discourscoalitie (...) ontwikkelt en continueert een bepaald discours, een specifieke wijze van praten en denken” over een *issue* (Hajer, 1995, p. 13). Een discourscoalitie brengt actoren samen die niet direct met elkaar in contact hoeven te staan, maar wel indirect door hun betrokkenheid bij een *issue* worden verbonden. Hajer (1995, p. 15) beredeneert hoe deze “actoren zich mobiliseren rondom bepaalde *issues*, gebruikmakend van specifieke ideeën en concepten die gemeenschappelijke zienswijzen op een probleem creëren”, samengebracht in zogenaamde ‘*story-lines*’.

Als een discourscoalitie zich verenigt rondom een specifieke ‘*story-line*’ wil dit niet zeggen dat de verschillende actoren binnen de coalitie deze verhaallijn op dezelfde wijze interpreteren (Hajer, 1995). Actoren kunnen zich vanuit eigen (en uiteenlopende) belangen rondom eenzelfde *issue* verenigen. De term ‘*issue*’ verdient hierbij de voorkeur boven de term ‘probleem’ omdat het geschil dat een publiek mobiliseert niet per se oplosbaar hoeft te zijn (Marres, 2007). Binnen het ‘voltooid leven’-discours wordt het inhoudelijke en productieve verschil tussen beide begrippen zichtbaar, wanneer de wens van ouderen om te kiezen voor juridisch gefaciliteerde levensbeëindiging wordt ‘gemedicaliseerd’. Van Wijngaarden (2016, p. 101) wijst erop dat de diagnostisering van door ouderen uitgesproken overwegingen rondom ‘voltooid leven’ (waaronder het labelen van

somberheid als een psychische afwijking) dit fenomeen van een existentiële *issue* herdefinieert tot een potentieel oplosbaar medisch probleem. Hierbij is sprake van een ‘epistemische transformatie’, waarbij “niet alleen de taal die we gebruiken om onze situatie te beschrijven verandert, maar (...) ook het denken over onszelf” (Van Wijngaarden, 2016, p. 101).

Issues kunnen – naast als middelen om collectief gedragen geschilpunten buiten institutionele kaders te articuleren – tevens worden beschouwd als manifestaties van ‘*social imaginaries*’: manifestaties die collectief gedragen voorstellingen van het sociale bestaan publiek maken (Taylor, 2004). ‘Voltooid leven’ wordt binnen dit artikel aangemerkt als een *public issue*: een collectief gedragen voorstelling van het sociale bestaan, die een collectief gedragen geschilpunt buiten institutionele kaders articuleert.

Social imaginaries

Taylor (2004) beschrijft *social imaginaries* als de manier waarop grote groepen mensen zich hun sociale bestaan – waaronder omgangsvormen, verwachtingen, rechten en plichten – voorstellen. *Social imaginaries* zijn collectief gedragen ideeën over legitimatie, normatieve overtuigingen die ten grondslag liggen aan wat binnen een bepaalde sociale context ván en dóór individuen mag worden verwacht. *Social imaginaries* zijn zoals alle sociaal geconstrueerde fenomenen aan verandering onderhevig en daarom ‘ruimte-en-tijd-specifiek’ (Hajer, 1995, p. 17). Ze zijn bovendien gefundeerd op aannames en sociale keuzes die gemedieerd worden door specifieke discoursen. Om te kunnen duiden welke gemeenschappelijk gedragen concepten van leven binnen het ‘voltooid leven’-discours op het spel staan, is het waardevol Taylor’s (2004) beschouwingen over de *social imaginary* ‘moderniteit’ nader te bestuderen.

Taylor (2004) stelt vast dat de *social imaginary* ‘moderniteit’ is gefundeerd op een aantal cruciale elementen waaronder de algehele centraalstelling van het individu, en het fenomeen ‘economie’ – in de ruimere zin van een transactiesysteem dat dient ter bevordering van wederzijdse belangen – als primaire sociale omgangsvorm. Taylor (2004) volgend wordt de discursieve koppeling door politieke partij D66 van de begrippen ‘voltooid leven’ en ‘onze beschaving’ bijna vanzelfsprekend: binnen het ‘voltooid leven’-discours nemen namelijk zowel *het individu* als *de transactie* een centrale plaats in.

De centraalstelling van het individu komt misschien wel in zijn meest ver doorgevoerde vorm tot uitdrukking in een regelmatig terugkerende stelling binnen het ‘voltooid leven’-discours:

“Ik heb er nooit om gevraagd geboren te worden, mag ik dan wel zelf bepalen wanneer te sterven?”

Deze stelling rekt het begrip individualisme op tot zijn uiterste grenzen. De vraag impliceert immers een verontwaardiging van het individu over het feit dat hij of zij niet geraadpleegd is over de wenselijkheid van zijn of haar eigen geboorte.

De transactie manifesteert zich binnen het ‘voltooid leven’-discours als de proclamatie van een particulier ‘zelfbeschikkingsrecht’, dat in zowel wetgevende als uitvoerende zin door de overheid dient te worden gefaciliteerd (Drion, 1992; Peters et al., 2011; “Wat is ‘voltooid leven’?”, z.j.). De *framing* van zelfbeschikking als een op te eisen *recht* bevestigt een door Neugarten (1970) voorziene ‘*struggle for age rights*’ van een – door maatschappelijke, economische en (medisch-)technologische ontwikkelingen – groeiende groep ouderen die de auteur onderverdeelt in ‘*the young-old*’ en ‘*the old-old*’ (Neugarten, 1974).

‘*The young-old*’ betreft een groep energieke, relatief gezonde, politiek actieve individuen in de leeftijdscategorie tussen de 55 en 75 jaar, met een bovengemiddeld opleidings- en welvaartsniveau (Neugarten, 1974). ‘*The old-old*’ daarentegen betreft een zorgafhankelijke groep ouderen van boven de 75 jaar, die ‘naar de overheid en haar sociale omgeving kijkt’ voor “*the maximum social supports, the highest possible level of care and comfort, the assurance of dignified death and an increasing element of choice for the individual himself or for members of members of his family in deciding how and when his life shall end*” (Neugarten, 1974, p. 198).

De relevantie van Neugarten’s visie voor het ‘voltooid-leven’-discours (enkele decennia later) is opmerkelijk. Het door Neugarten (1974) benoemde onderscheid tussen een onafhankelijke en zorgafhankelijke oude dag blijkt een fundamentele argumentatieve onderlegger voor de controverses rondom ‘voltooid leven’ (Peters et al., 2011, p. 10). Bovendien wordt de door de auteur gehanteerde leeftijdsgrens van 75 jaar voor het aanbreken van de zorgafhankelijke ‘*old-old*’-levensfase ook binnen het ‘voltooid-leven’-discours toegepast: naast Drion (1991) hanteert D66 precies deze leeftijdsgrens in haar concept wetsvoorstel (Van Steenberghe, 2017).

Neugarten (1974) brengt een significant onderscheid aan binnen een heterogene sociale groep die voorheen eenduidig als ‘ouderen’ werd aangemerkt. De auteur voorzag tevens een toenemende centraalstelling van de wens tot zelfbeschikking, en een toenemend beroep op de staat als ‘verzekeraar van een waardig levenseinde’; elementen die allen één op één terug zullen keren binnen het ‘voltooid-leven’-discours.

Controverses rondom zelfgekozen levensbeëindiging

Het hedendaagse ‘voltooid leven’-discours wordt gekenmerkt door diverse deelonderwerpen waaronder ‘zelfbeschikking’, ‘mate van uitzichtloosheid’, en de ‘maatschappelijke waarde van oudere

mensen'; onderwerpen die allen reeds worden benoemd in een geruchtmakend opiniestuk door rechtsgeleerde Huibert Drion, dat NRC Handelsblad in 1991 – tien jaar voor de inwerkingtreding van de Nederlandse 'euthanasiewet' ("Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding," z.j.) – publiceert: 'Het zelfgewilde einde van oudere mensen'.

Dit essay wordt binnen het 'voltooid leven'-discours veelvuldig aangemerkt als startpunt van het Nederlandse maatschappelijke debat rondom vrijwillige levensbeëindiging door ouderen (Peters, 2010; Buiting et al., 2012; Héman, 2017). Drion's opiniestuk wordt een jaar later opgevolgd door een boek dat een eerste weerslag vormt van de ontstane controverse rondom zijn essay (Drion, 1992). In 2001 – het jaar dat 's wereld eerste 'euthanasiewet' van kracht wordt – volgt een hernieuwde en aangevulde uitgave (Drion, 2001).

Een belangrijk verschil tussen de initiële strekking² van Drion's essay (1991) enerzijds, en de controverses rondom euthanasie en 'voltooid leven' anderzijds, is de (beoogde) rol van de staat als regulerende en faciliterende actor bij vrijwillige levensbeëindiging. Waar Drion (1991) betoogt dat de Nederlandse overheid zelfdoding door ouderen wettelijk toestaat en de middelen³ daartoe beschikbaar stelt (een indirecte betrokkenheid van de staat), zijn bij zowel euthanasie als 'voltooid leven' wettelijk gemachtigde actoren – die derhalve beschouwd kunnen worden als verlengstuk van de staat – *direct* betrokken bij de uitvoering van zelfgekozen levensbeëindiging ("Euthanasie en de wet," z.j.; Héman, 2017).

Zelfbeschikking, regulering en moderniteit

Waar Taylor's (2004) beschrijving van de *social imaginary* 'moderniteit' het belang van dit concept voor het 'voltooid leven'-discours theoretisch ondersteunt, doet Hajer (1995) hetzelfde voor het begrip 'regulering'. Hajer (1995, p. 22) definieert regulering als een fenomeen dat berust op verschillende elementen, die potentieel met elkaar in tegenspraak zijn. Regulering veronderstelt vormen van '*discursive closure*' – *issues* moeten zo zijn gedefinieerd dat het mogelijk wordt hen (discursief) te adresseren – en '*problem closure*': de mogelijkheid oplossingen aan te dragen voor situaties die als problematisch worden ervaren (Hajer, 1995, p. 22).

De *public issue* 'voltooid leven' wordt binnen dit onderzoek beschouwd als een vorm van *discursive closure* van de controverses rondom juridisch gefaciliteerde zelfgekozen levensbeëindiging. Het concept wetsvoorstel van D66 impliceert bovendien de overtuiging van deze

---

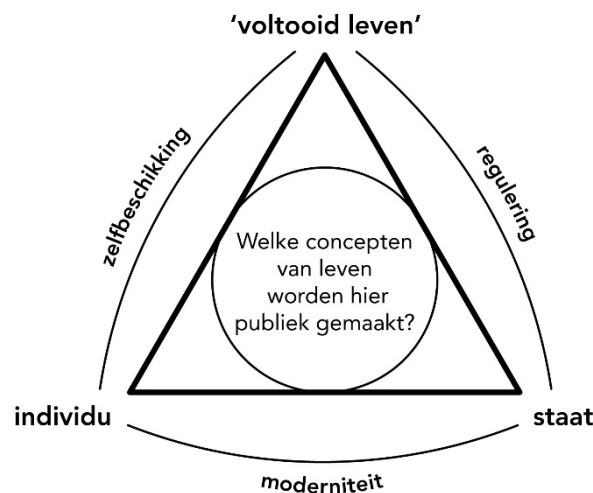
² In een latere toelichting op zijn initiële voorstel voorziet Drion (1995) ook een directe betrokkenheid van de staat "wanneer degeen die dood wil, zelf fysiek niet meer in staat is tot het verrichten van de noodzakelijke handelingen."

³ Deze 'middelen' worden binnen het 'voltooid leven'-discours enerzijds eufemistisch benoemd als 'pil van Drion' en 'laatstewilpil', maar anderzijds expliciet als 'suicidepil', 'terminale pil' en 'doodspil' (Drion, 2001; Schurink, 2017).

politieke partij om de als problematisch ervaren controverses rondom 'voltooid leven' middels wetgeving 'op te lossen', oftewel: regulering als '*problem closure*'.

Ten slotte wordt de prominente rol van het begrip 'zelfbeschikking' binnen het 'voltooid leven'-discours aangetoond door Van Wijngaarden, Goossensen en Leget (2017). Deze auteurs beargumenteren hoe voorstellingen van 'zelfbeschikking' en 'autonomie' een hoofdrol spelen in de overwegingen van ouderen het eigen 'voltooid leven' te (laten) beëindigen.

Concluderend kan worden vastgesteld dat de driehoeksverhouding tussen het individu, de staat en juridisch gefaciliteerde zelfgekozen levensbeëindiging een centrale rol speelt binnen het 'voltooid leven'-discours, waarbij bovendien een specifieke onderlinge verbondenheid zichtbaar wordt met de fenomenen zelfbeschikking, regulering en moderniteit. Schematisch kunnen deze verhoudingen als volgt worden weergegeven:

Figuur 1. 'Voltooid leven'-discours: schematische weergave van prominente concepten en betrokkenen.
Bron: de auteur.

METHODEN EN DATA

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden welke concepten van leven publiek worden gemaakt middels de controverses rondom 'voltooid leven', is binnen dit onderzoek gekozen voor inhoudsanalyse als onderzoeksmethode: de analyse van geschreven, verbale of visuele communicatieve boodschappen (Boeije, 2014). In dit onderzoek is kwalitatieve inhoudsanalyse toegepast, waarbij data betreffende 'voltooid leven' zijn geanalyseerd om 'exploratieve categorieën en veronderstellingen' (Boeije, 2014) te kunnen vaststellen aangaande (impliciete en expliciete) concepten van leven. Daarbij is speciale aandacht besteed aan manifestaties van de concepten zelfbeschikking, regulering en de *social imaginary* 'moderniteit' (Taylor, 2004).

Bij deze kwalitatieve inhoudsanalyse van het ‘voltooid leven’-discours is Hajer’s (1995) ‘*argumentative approach*’ gevolgd: een zienswijze op discoursanalyse waarbij actoren strijden om discursieve hegemonie binnen een proces waarin zij coalities vormen rondom specifieke ‘*story-lines*’. *Story-lines* worden hierbij gedefinieerd als “*narratives on social reality through which elements from many different domains are combined and that provide actors with a set of symbolic references that suggest a common understanding*” (Hajer, 1995, p. 62).

Story-lines spelen niet alleen een belangrijke rol in de constructie van *issues*, maar zijn binnen een discours tevens de verbindende factor tussen verschillende actoren met eigen (en potentieel tegengestelde) belangen, intenties en overtuigingen (Hajer, 1995, p. 64). *Story-lines* faciliteren bovendien de positionering van actoren binnen een discours. ‘Voltooid leven’ – een begrip dat voor- en tegenstanders uit diverse domeinen discursief activeert en samenbrengt – wordt binnen dit onderzoek als een *story-line* beschouwd.

De verschillende actoren binnen het ‘voltooid leven’-discours verhouden zich vanuit eigen overtuigingen en (beargumenteerde) posities tot elkaar én de *story-line* ‘voltooid leven’. Er is sprake van zowel “*discourse structuration*” (Hajer, 1995, p. 61) – actoren maken (ter ondersteuning van hun geloofwaardigheid) gebruik van binnen het discours terugkerende ideeën, categorieën en concepten – als “*discourse institutionalization*” (Hajer, 1995, p. 61): middels D66’s concept wetsvoorstel wordt getracht het ‘voltooid leven’-discours te institutionaliseren.

Om de kaders van de binnen dit onderzoek te analyseren data te bepalen, is eerst een korte verkenning van het ‘voltooid leven’-discours uitgevoerd. Dit discours kent een geschiedenis van bijna drie decennia en bestaat uit een groot aantal geschreven, verbale en visuele communicatieve uitingen, hetgeen een beperkte dataselectie per definitie contingent maakt. Aan de hand van een voorverkenning is derhalve bepaald om communicatieve boodschappen te analyseren afkomstig uit drie perioden binnen het discours, op basis van het criterium dat deze perioden discursief expliciet met elkaar verbonden zijn:

De periode 1991-1992: het Nederlandse discours rondom zelfgekozen levensbeëindiging door ouderen zonder formele medische reden vangt aan door controverses rondom Drion’s (1991) essay ‘Het zelfgewilde einde van oudere mensen’.

De periode 2010-2011: De Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde (NVVE) organiseert ‘de week van het Voltooid Leven’ waaraan diverse landelijke media deelnemen. Het burgerinitiatief Uit Vrije Wil (UVW) wordt tijdens deze week gestart en dient later datzelfde jaar een initiatief wetsvoorstel in (Peters et al., 2011).

De periode 2016-heden: D66 werkt aan een concept wetsvoorstel op basis van het initiatief wetsvoorstel van

UVW, waardoor de controverses rondom ‘voltooid leven’ in een nieuwe fase van concretisering belanden (“Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek,” z.j.).

Naar aanleiding van bovengenoemde voorverkenning is tevens vastgesteld dat Drion, D66, UVW, NVVE, en artsenfederatie Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (KNMG) beschouwd kunnen worden als prominente ‘stemmen’ binnen het ‘voltooid leven’-discours. Communicatieve boodschappen van – en uitingen reagerend op – deze vijf actoren spelen derhalve een belangrijke rol binnen de in deze studie geanalyseerde data.

De kwalitatieve discoursanalyse is in drie fasen uitgevoerd, waarbij in totaal 93 tekstuele bronnen zijn geanalyseerd waarvan een overzicht als *Bijlage 1* aan dit artikel is toegevoegd. De eerste analysefase betreft het open coderen (Boeije, 2014) waarin uit geanalyseerde data relevante citaten zijn verzameld, welke vervolgens in tekstbestanden zijn opgeslagen en voorzien van bronvermelding, aantekeningen en codes. Verzamelde citaten – en daaruit geselecteerde zinsneden en woorden – zijn eerst ondergebracht binnen de hoofdcodes ‘terminologie’, ‘over leven’, ‘argumentatie’ en ‘tijdslijn’. Vervolgens zijn deze citaten specifiek gelabeld met subcodes als ‘rede/ratio’, ‘sociale druk’ en ‘emancipatie’.

In de tweede analysefase is axiaal gecodeerd (Boeije, 2014): codes uit de eerste coderingsfase zijn een plek toebedeeld binnen hiërarchische stelsels van hoofdcodes en subcodes. Zo ontstaat bijvoorbeeld een hiërarchische rangschikking met als hoofdcodes ‘argumentatie’, daaronder de subcode ‘strijd der beschavingen’, en daaronder de subsubcodes ‘rede/ratio’, ‘emancipatie’ en ‘vrijheid’.

De derde en laatste analysefase betreft het selectief coderen (Boeije, 2014). De in kaart gebrachte hiërarchische stelsels van hoofd- en subcodes zijn in deze fase teruggekoppeld naar de hoofdvraag van dit onderzoek. Gebruikmakend van de vastgestelde codestelsels zijn verschillende concepten van leven en *story-lines* benoemd.

RESULTATEN

Het begrip ‘voltooid leven’

De omschrijving ‘voltooid leven’ wordt in de binnen dit onderzoek geanalyseerde data voor het eerst gebruikt door Baneke (1992), in een schriftelijke reactie op Drion’s (1991) essay:

“Inzake het vrijwillige beëindigen van een voltooid leven zijn wij echter nog lang niet aan verandering van inzichten toe. De traditie dat het leven zo lang mogelijk gerekt moet worden is ontelbare eeuwen oud en zit in ons bloed.”

Opvallend genoeg gebruikt Drion (1995) zélf de discursieve koppeling tussen ‘voltooid’ en ‘leven’ enkele jaren later juist in de betekenis van het ‘natuurlijke’ moment van overlijden:

“(…) of een leven dat tengevolge van een onomkeerbare lichamelijke en/of geestelijke aftakeling nog slechts in volledige afhankelijkheid van anderen kan worden voltooid, moet worden uitgeleefd door degenen die het aangaat, ook als hij of zij dat niet wil (…).”

Tijdens de parlementaire behandeling van de Nederlandse ‘euthanasiewet’ in 2001 wordt dan ook de omschrijving ‘klaar met het leven’ gebruikt, in plaats van ‘voltooid leven’ (Peters, 2010). Dat deze laatstgenoemde – en op dit moment hegemoniale – omschrijving ook binnen het ‘voltooid leven’-discours allesbehalve onomstreden is blijkt verder uit onderstaande citaten. Diverse sprekers binnen het discours reflecteren op mogelijke alternatieve benamingen en hun potentiële voor- en nadelen, zoals een veronderstelde aanzet tot epistemische transformatie middels ‘medicalisering van existentiële levensfaseproblematiek’ (Van Wijngaarden, 2016):

“De term ‘voltooid leven’ achten wij zelf echter ook niet in alle opzichten bevredigend. Er kan in doorklinken dat we het leven zelf als een volledig maakbaar product beschouwen, losgezongen van de natuur of van onze sociale omgeving. Een andere benaming die we hebben overwogen is ‘klaar met het leven’, maar daarin staat ons het laconieke en cognitieve aspect van het opmaken van de balans te veel op de voorgrond. ‘Lijden aan het leven’ als concept draagt voor ons het risico in zich van een verdergaande medicalisering van de ouderdom. We spreken over het risico van medicalisering van ouderdom omdat artsen nog steeds lijken te negeren dat er in ‘medisch’ lijden dikwijls ‘existentieel’ lijden schuilt (…). En zolang dat zo blijft, kunnen we van de geneeskunde geen bevredigend antwoord verwachten op deze levensfaseproblematiek (…).” (Peters et al., 2011, p. 28-29).

“Ander conceptueel bezwaar van de KNMG is dat de woorden ‘voltooid leven’ een waardeoordeel bevatten. De frase heeft misschien een positieve connotatie in het maatschappelijk debat, maar doet geen recht aan de onderliggende problematiek van ervaren zinloosheid. De KNMG spreekt daarom over ‘lijden aan het leven’” (Nyst, 2017).

Kenmerken van het ‘voltooid leven’-discours

Het ‘voltooid leven’-discours kenmerkt zich door een ‘technische’ en een existentiële component. Binnen de technische component worden aspecten bediscussieerd als welke ‘middelen’ dienen te worden gebruikt, aan wie, door wie en vanaf welke leeftijd deze dienen te worden verstrekt, en welke ‘ongewenste bijeffecten’ – zoals “voltooid-leven-toerisme” (Enthoven, 2010) – op welke wijze dienen te worden voorkomen. Binnen de existentiële component van het discours wordt daarentegen expliciet en impliciet gesproken over hetgeen leven(sfasen) waardevol maakt.

Daar dit onderzoek zich richt op de vraag hoe concepten van leven publiek worden gemaakt binnen het ‘voltooid leven’-discours, is met name de laatstgenoemde discourscomponent bestudeerd. Beide componenten van het ‘voltooid leven’-discours overlappen en informeren elkaar echter voortdurend:

“Ook Lineke is haar levenseinde aan het plannen. Ze heeft twee data geprikt waarmee ze anderen zo min mogelijk belast, dus niet in de buurt van de kerst of een verjaardag” (Van Wijngaarden, 2016, p. 129).

Vanwege deze constante wederzijdse beïnvloeding wordt eerst kort stilgestaan bij een cruciaal aspect binnen het technische deel van het discours: de poging tot concretisering van de concepten ‘oud’ en ‘jong’.

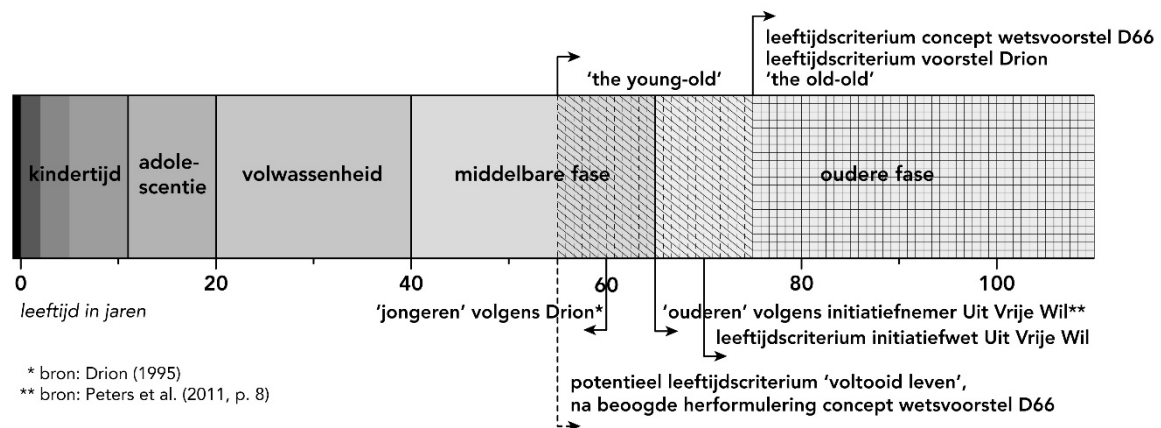
Waar zowel Drion (1991) als D66 (Van Steenberghe, 2017) een leeftijdscriterium van 75 jaar vaststellen voor ‘voltooid leven’, benoemt initiatiefgroep UVW een ondergrens van 70 jaar (Peters et al., 2011). Dat deze leeftijdsgrenzen – bepalend voor een keuze tussen leven en dood – arbitrair zijn wordt binnen het discours volmondig erkend. Het stellen van concrete wettelijke leeftijdsgrenzen wordt echter benoemd als ‘*common sense* en praktische wijsheid’, omdat de precieze invulling van deze beslissing niet ‘moreel en wetenschappelijk’ kan worden onderbouwd. De juridische formalisering van ‘voltooid leven’ wordt daarbij vergeleken met de wettelijke inbedding van zaken als autorijden en de pensioen- en kiesgerechtigde leeftijd:

“Het gaat ons om *common sense* en praktische wijsheid: wetgeving vraagt om een leeftijdsgrens zonder schending van (...) de wetgeving rond de gelijke behandeling. De leeftijd waarop iemand mag autorijden, het kiesrecht mag uitoefenen of genieten van het pensioen liggen alle vast in wettelijke regelingen, zonder in strijd te zijn met de rechtsgelijkheid. Dat is niet anders voor deze leeftijdsgrens (...) Harde morele of wetenschappelijke argumenten voor deze leeftijdsgrens voor voltooid leven hebben wij niet gevonden, waardoor – zoals bij alle wettelijke leeftijdsgrenzen het geval is – de gekozen leeftijdsgrens van 70 jaar in zekere mate arbitrair blijft.”
(Peters et al., 2011, p. 31-33)

Om het ‘moreel en wetenschappelijk’ arbitraire karakter van een concrete leeftijdsgrens te omzeilen zoekt D66 naar “een formulering waar misschien geen specifieke leeftijd aan verbonden is, maar die wel duidelijk maakt dat het (...) om ouderen gaat” (Van Steenberghe, 2017).

In *Figuur 2* zijn bovengenoemde voorstellen, voornemens en de daaruit voortvloeiende mogelijke consequenties uitgezet op een tijdlijn van geschematiseerde levensfasen, aangevuld met relevante data zoals leeftijdsgrenzen gehanteerd binnen Neugarten’s (1974) ouderdomsconcepten. *Figuur 2* bevestigt dat er binnen de literatuur en het onderzochte empirisch materiaal geen

eenduidigheid bestaat over leeftijdsgrenzen aangaande de concepten 'jong' en 'oud'.

Figuur 2. 'Voltooid leven'-discours: schematische levensfasetijdlijn. Bron: de auteur.

Maakbaarheid van leven en dood

Opvattingen over de (mate van) maakbaarheid van leven en dood lopen als een rode draad door het 'voltooid leven'-discours. Uiteenlopende denkbeelden die worden ondersteund door gedifferentieerde "culturele voorstellingen van de natuur" (Beck, 2008, p. 49). Leven wordt benoemd als 'heilig', 'een gave aan de mensheid' en 'een collectieve oerdrift', maar ook als 'cultuurlijk' – een door mensen vorm te geven fenomeen waaraan de eigen wil kan worden opgelegd – waarbij 'natuurlijke ouderdom' en 'natuurlijke dood' worden bestempeld als 'achterhaalde fenomenen'.

Voorstanders van 'voltooid leven' *framen* daarbij – in lijn met een wereldbeeld dat in toenemende mate wordt beheerst door een natuurwetenschappelijke oriëntatie (Schinkel, 2007, p. 43) – 'het natuurlijke' veelvuldig als primitief, analoog aan de conceptuele tegenstelling tussen de 'barbaarse natuurlijke mens' en de 'geraffineerde' hedendaagse burger (Taylor, 2004, p. 36). Het disciplineren en civiliseren van 'de natuur' – zoals beoogd middels 'voltooid leven' – wordt dan ook discursief verbonden met de hedendaagse conditie van 'moderniteit'.

In deze interpretatie van de *story-line* 'moderniteit' wordt het individu gezien als 'onafhankelijk', waarbij 'vrije wilsbepaling' en 'beslissingsvrijheid' als vanzelfsprekende 'rechten' worden beschouwd en afhankelijkheid van de ander 'onaanvaardbaar' is. Controverses binnen het 'voltooid leven'-discours rondom dit geproclameerde 'zelfbeschikkingsrecht' en de medisch-wetenschappelijke disciplineren van de natuur, bevestigen én bevragen deze "mechanisering van het mensbeeld" (Schinkel, 2007, p. 43):

"Wij leiden een cultuurlijk leven. Grof gezegd en uitzonderingen daargelaten: de natuurlijke ouderdom bestaat niet meer en de natuurlijke dood van oude en zeer oude mensen dus ook niet. We bestaan immers niet dankzij

onze *vis medicatrix naturae*, de natuurlijke genezende kracht van ons lichaam; die heeft het allang laten afweten. De bisschoppen keuren zelfdoding en euthanasie van oude mensen af. Kennelijk vinden zij het onnatuurlijk ver-lengen van iemands leven niet afkeurenswaardig. Waarom het een wel en het ander niet?" (Enschedé, 1992).

"Waarom willoos worden? Ik ben nooit willoos geweest. Waarom moet ik de dood dan ineens willoos afwach-ten?" (Van Wijngaarden, 2016, p. 44).

"Maar die voortdurende nadruk op euthanasie geeft ouderen het gevoel dat je op die manier dood móét gaan. En dat klopt niet, de meeste mensen sterven een natuurlijke dood en willen dat ook zo. Dat ouderen in de war raken van die nadruk op euthanasie, blijkt wel uit de vraag van een oudere in het verpleeghuis waar ik werk. Zij vroeg of ze het ook moest opschrijven als ze geen euthanasie wilde" (Nieuwenhuizen, 2017).

Concepten als maakbaarheid en "mechanisering van het mensbeeld" (Schinkel, 2007) zijn nauw verbonden met dat van de verzorgingsstaat. Binnen het 'voltooid leven'-discours wordt dan ook veelvuldig de verbinding gelegd tussen de wens het eigen leven op oudere leeftijd te (laten) beëindigen, en de beleefde staat van de huidige en toekomstige ouderenzorg in Nederland:

"(...) ik heb ook niet zoveel vertrouwen in de verzorgingsstaat. Die rammelt aan alle kanten. Ik wil niet het slachtoffer worden van de bezuinigingen" (Van Wijngaarden, 2016, p. 108).

'Voltooid leven' wordt daarbij niet alleen beschreven als een 'waardige' optie om de 'mensonterende' Nederlandse ouderenzorg te vermijden, maar zelf ook beschouwd als behorende tot het domein van de 'ouderenzorg'. Het begrip 'zorg' wordt in deze discursieve transformatie voorzien van een opvallende nieuwe betekenis, namelijk het zorgdragen dat (verdere) verzorging wordt vermeden:

"Wij onderstrepen het belang van het verbeteren van de kwaliteit van ouderenzorg (...) om te vermijden dat ouderen zich de gevangenen gaan voelen van een zorgsysteem. (...) maar als wij in afwachting van verbeteringen in de ouderenzorg nu niet ingaan op een kennelijk bestaande hulpvraag, en daarmee weggijken van een breed levende problematiek (...) zou daarmee wel de duidelijkste indicatie worden gegeven van een gebrek aan oude-renzorg" (Peters et al., 2011, p. 30).

Bovenstaand citaat – waarin de *preventie* van zorg aan ouderen middels de facilitering van 'voltooid leven' wordt betiteld als 'ouderenzorg' – onderstreept de meerduidige toepassing van begrippen als 'zorg' en 'hulpverlening' binnen het 'voltooid leven'-discours. Deze verschillen in betekenisverlening door sprekers binnen het discours worden mede bepaald door verschillen in de wijze waarop het

individueel centraal wordt gesteld:

“Goed hulpverlenerschap vereist dat een burger of patiënt in die situaties adequaat geholpen wordt bij dergelijke problemen, niet dat iemand wordt begeleid naar een doel dat van te voren al vast staat” (“Vragen en antwoorden bij KNMG-visie voltooid leven,” 2017).

Concluderend kan worden vastgesteld dat medisch-wetenschappelijke mogelijkheden tot ‘disciplineren’ van de ‘natuurlijke’ dood, binnen het ‘voltooid leven’-discours leiden tot uiteenlopende voorstellingen van een ‘geciviliseerd’ levenseinde.

Moderniteit en rationaliteit

Binnen het ‘voltooid leven’-discours worden opposanten en hun tegenargumenten vaak *geframed* als achtergesteld, irrationeel of irrationeel:

“Bij alle levende wezens is een sterke levensdrift van nature aanwezig. Om die te kunnen overwinnen is een nog sterkere, verstandelijk gerichte wil nodig” (Houben, 1992).

“De stelling dat alleen God over het leven mag beschikken, is irrationeel geworden omdat de mens zelf in staat is gebleken tot levensverlengende handelingen” (Drion, 1992, p. 114).

“De weerstand die wij in het algemeen voelen als iemand vrijwillig zijn levenseinde kiest berust mijns inziens op dat niet-begrijpen. (...) Er is een soort collectieve oerdrift die ons zegt dat wij allen moeten meewerken aan het voortbestaan der mensheid” (Baneke, 1992).

De invulling van het begrip ‘voltooid leven’ wordt echter expliciet aan de subjectieve duiding van het individu overgelaten, hetgeen de niet-eenduidige relatie tussen de rede en de waardering van leven illustreert:

“Woorden en beelden schieten tekort om een precieze voorstelling van zaken te geven. De conclusie dat het leven voltooid is, is alleen aan de oudere zelf voorbehouden” (Peters et al., 2011, p. 14).

De subjectieve perceptie van het individu over de waarde van het eigen (resterende) leven is met andere woorden doorslaggevend voor een ‘rationele’ beslissing die moet leiden tot een onomkeerbare handeling, waarbij de overheid – in het initiatief wetsvoorstel van UVW als ‘stervenshulpverlener’ en in dat van D66 als ‘levenseindebegeleider’ – in de uitvoering een actieve rol dient te spelen.

Binnen het 'voltooid leven'-discours is de relatie tussen de rede en de evaluatie van leven derhalve niet-eenduidig. Bauman (2007, p. 16) beschrijft rationaliteit, autonomie, en individuele ruimte voor zelfdefinitie en geldingsdrang als 'waarden waarvoor de moderniteit geprezen wil worden'. In het 'voltooid-leven'-discours wordt duidelijk dat deze 'waarden' op gespannen voet met elkaar staan. Niet alleen de rede, maar ook de 'autonomie' verhoudt zich niet-eenduidig tot de evaluatie van leven.

Zo is D66 voorstander van "een wet die het voor ouderen mogelijk maakt hun leven te beëindigen als zij zelf hun leven voltooid achten" ("Wat is 'voltooid leven'?", z.j.), maar blijkt in haar concept wetsvoorstel het oordeel van 'levenseindebegeleiders' over de individuele 'stervenswens' doorslaggevend voor de daadwerkelijk definitieve 'levenseindebegeleiding'. Hierdoor is er feitelijk geen sprake is van 'zelfbeschikking' of 'autonomie', maar van een medicalisering van 'voltooid leven' middels nieuw op te leiden 'BIG-geregistreerde *professionals*', die onderwezen zijn in 'zingevingsvraagstukken':

"[Levenseindebegeleiders] krijgen een gedegen opleiding. We denken aan een kopstudie (die gevolgd kan worden na het afronden van een bacheloropleiding in een andere studierichting, red.) met ruime aandacht voor zingevingsvraagstukken. Levenseindebegeleiders worden BIG-geregistreerde professionals (...) [met] dezelfde uitzonderingspositie als dokters hebben in het kader van de euthanasiewet. (...) Op basis van gesprekken moeten zij vaststellen of van een weldoordachte stervenswens sprake is of dat er iets anders aan de hand is, bijvoorbeeld dat betrokkene wellicht aan een depressie lijdt of dat de doodswens een andere oorzaak heeft" (Enthoven, 2017b).

Vormen van rationaliteit

De onderlinge spanning tussen 'kernwaarden van de moderniteit' en de meerduidigheid van hun interpretatie en toepassing zijn een terugkerend gegeven binnen het 'voltooid leven'-discours. Zoals eerder beschreven worden opposanten van 'voltooid leven' met regelmaat als 'irreëel' of 'irrationeel' bestempeld. Hierbij wordt opvallend genoeg onderscheid gemaakt tussen 'juiste' en 'onjuiste' vormen van rationalisme. Rationeel onderbouwde tegenargumenten worden daarbij bestempeld als 'theoretisch', waarmee wordt bedoeld: voorbijgaand aan de 'reële situatie in de praktijk'. Ook tegenstanders van 'voltooid leven' hanteren echter soortgelijke argumentatie:

"Volgens het kabinet is de grondslag voor de doodswens van mensen met een 'voltooid leven' fundamenteel anders dan bij mensen bij wie de doodswens voortkomt uit medische aandoeningen. (...) Naar de mening van de KNMG is het onderscheid tussen 'gezond' en 'ziek' echter een theoretische tweedeling, die geen recht doet aan de complexe werkelijkheid en de ervaring van burgers en artsen" ("Vragen en antwoorden bij KNMG-visie voltooid leven," 2017).

Weber's rationaliteitstypen volgend wordt door voor- en tegenstanders binnen het 'voltooid leven'-discours formele rationaliteit anders gewaardeerd dan substantiële rationaliteit (Weber, Roth, & Wittich, 1978):

"Stel dat we morgen de DNA-pil hebben. De farmaceutische industrie is bezig die te ontwikkelen. Als dat lukt, werkt die alleen in iemands eigen lijf. Het risico dat het middel in verkeerde theekopjes belandt, valt daarmee weg. Dan moeten tegenstanders met hun échte redenen voor de dag komen. Nu gijzelen ze ons met hun angst voor potentieel misbruik" (Enthoven, 2017c).

"Misschien zouden we niet moeten spreken over een voltooid leven. Dat klinkt als een rationeel besluit op basis van een positieve emotie: het is mooi geweest. Nee, die mensen nemen een besluit omdat er iets is dat ze níét willen, terwijl ze niet zeker weten of dat – waar ze het meest bang voor zijn – daadwerkelijk zal gebeuren" (Versteegh, 2016).

Bovenstaande citaten bevestigen de niet-eenduidige relatie tussen de rede en de evaluatie van leven binnen het 'voltooid leven'-discours: verschillende rationaliteitstypen worden verschillend gewaardeerd. Bij formele rationaliteit staat het doelrationeel en probleemoplossend handelen van de calculerende mens centraal. Hierbij worden 'werkelijkheden' als gegeven situaties beschouwd waarin menselijke behoeften kwantificeer- en calculeerbaar zijn (Weber et al., 1978, p. 85). Formele rationaliteit veronderstelt dat algemeen geldende wet- en regelgeving – gebaseerd op formele technische specificaties – zal leiden tot gestandaardiseerde vormen van doelrationeel handelen, waarbij informele individuele kenmerken (zoals charisma of status) expliciet dienen te worden genegeerd (Kalberg, 1980).

In tegenstelling tot het door formele rationaliteit geïnformeerde doelrationeel handelen, staat binnen substantiële rationaliteit juist het waarderationeel handelen centraal: bijvoorbeeld het handelen (of juist níét handelen) op basis van ethische, politieke of hedonistische criteria (Weber et al., 1978, p. 85). Hierbij wordt aan 'werkelijkheden' betekenis verleend middels waardensystemen en 'holistische denkmodellen', die het waarderationeel handelen direct of indirect informeren (Kalberg, 1980).

Substantiële rationaliteit wordt door voorstanders van 'voltooid leven' – bijvoorbeeld in de *framing* van tegenstanders – doorgaans negatief gewaardeerd. Diezelfde voorstanders waarderen daarentegen formele rationaliteit – waarin menselijke behoeften als kwantificeerbaar worden beschouwd – juist positief:

“We hadden erop gerekend dat de Commissie van Wijzen (onder leiding van Paul Schnabel, red.) de behoefte cijfermatig zou onderbouwen. De commissieleden beroepen zich op onderzoek van beschikbare literatuur. Daarin is inderdaad niet veel over de behoefte bekend” (Enthoven, 2017b).

“Tegenstanders van deze laatste individuele vrijheid lijken liever weg te kijken van deze uiterst serieuze en existentiële levensvraag. Ze schijnen geen ander antwoord te willen geven, anders dan door het aan Lot, God of Dokters [sic] te willen overlaten” (Enthoven, 2017c).

Een negatieve waardering van substantiële rationaliteit verhindert echter niet, dat ook voorstanders van ‘voltooid leven’ hun standpunten regelmatig met waarderationale argumentatie onderbouwen. Hierbij worden schijnbaar tegengestelde begrippen discursief zo verbonden, dat ze een emancipatoire connotatie krijgen. Zo wordt ‘voltooid leven’ beschouwd als een vanzelfsprekend fenomeen dat hoort bij een moderne, zich emanciperende samenleving:

“Wanneer de door Uit Vrije Wil voorgestane wettelijke wijziging tot stand komt, betekent zij een ethische vernieuwing die past in de Nederlandse traditie” (Peters et al., 2011, p. 15).

“Zo ging het destijds ook bij abortus: voor iets wat niet bestaat, hoeft niets geregeld te worden. Maar het lijden van ongewenst zwangeren bestond wél. En toen zichtbaar werd wat vrouwen dachten en hoe zij leden – bovenaan de trap of met de breinaald in de hand – toen werd de moraal gebroken en kregen mensen waar ze recht op hadden: zelfbeschikking” (“Definitief voltooid,” 2010).

“Minister Schippers stelde zelfs de retorische vraag of het niet van beschaving getuigt dat we als samenleving een waardige dood mogelijk maken voor hen die dat willen” (Schurink, 2017).

Gebruikmakend van substantieel-rationele argumentatie wordt ‘voltooid leven’ door zowel voor- als tegenstanders geplaatst binnen ‘het grote verhaal van culturele competitie’ (Uitermark & Duyvendak, 2008) en ‘botsende beschavingen’ (Huntington, 1993):

“Ik vond de ontboezemingen van Enschedé onthullend, een typisch voorbeeld van het camouflagekleed, waarmee de moderne mens zich omhult. Wanneer de dood werkelijk aan de man komt, wordt de camouflage doorbroken. De oplossing die men dan zoekt ligt voor de hand: men grijpt naar het spuitje” (Koolaard, 1992).

“Niemand kan door een ander worden gedwongen voort te leven. (...) Hele generaties zijn inmiddels opgegroeid en vertrouwd geraakt met het concept van individuele vrijheid dat nu centraal staat in onze cultuur” (Peters et al., 2011, p. 28-29).

“Wanneer staat onze beschaving mensen toe te mogen sterven?” (Enthoven, 2016b).

Toch worden de controverses rondom ‘voltooid leven’ door uitgesproken voorstanders niet beschouwd als een *ideologische* strijd, maar – volledig in lijn met formele rationaliteit – gepositioneerd binnen ‘gegeven werkelijkheden’, die wel dan niet onderkend kunnen worden:

“Voor een zuivere discussie over deze dilemma’s is een open oog voor de werkelijkheid nodig (...) Ontkenningsgedrag dat we overal terugvinden – zowel bij de maakbaarheidsideologen als bij de zorgoptimisten – past daar niet in” (Peters et al., 2011, p. 24).

Weber’s rationaliteitsvormen zijn ideaaltypen waarbij de wetenschapper aantoont dat in diverse omstandigheden doel- en waarderend handelen zich met elkaar vermengen (Weber et al., 1978, p. 218), zoals bij de ‘geïnstitutionaliseerde substantiële rationaliteit’ van geïntegreerde religie (Kalberg, 1980, p. 1162).

Ook binnen het ‘voltooid leven’-discours is deze vermenging zichtbaar. Zo kan de beoogde uitwerking van het subjectieve ‘zelfbeschikkingsrecht’ binnen algemeen geldende wet- en regelgeving worden beschouwd als een poging tot ‘geïnstitutionaliseerde substantiële rationaliteit’. Uit onderstaand citaat van socioloog en UVW-oprichter Van Baarle blijkt bovendien dat binnen het ‘voltooid leven’-discours de *framing* van tegenargumenten als ‘irrationeel’, discursief wordt verbonden met een appreciatie van waarderend handelen:

“Bezwaren kunnen voortkomen uit geloofsovertuiging of uit angst voor de dood. Zulke principes en vrees mogen echter geen belemmering vormen voor andere mensen om wel te vragen om stervenshulp als zij op waardige wijze afscheid van het leven willen nemen. Ook die wens is gestoeld op waarden en normen. Ook hier wordt gevraagd om medemenselijkheid en respect” (Enthoven, 2010).

Concluderend kan worden vastgesteld dat de uiteenlopende waardering van formele en substantiële rationaliteit de niet-eenduidige relatie tussen de rede en de evaluatie van leven binnen het ‘voltooid leven’-discours bevestigt. ‘Voltooid leven’ wordt bovendien door voor- en tegenstanders geplaatst binnen de *story-line* van ‘culturele competitie’ (Uitermark & Duyvendak, 2008) en ‘botsende beschavingen’ (Huntington, 1993), waarbij doel- en waarderende argumentatie zich vermengen.

De waarde van leven

Hoewel tegenstanders van ‘voltooid leven’ aangeven het ‘invoelbaar’ te vinden “dat mensen zekerheid en geruststelling willen als het gaat om het eigen levenseinde, voor dat moment of de toekomst” (“Vragen en antwoorden bij KNMG-visie voltooid leven,” 2017), zijn de voorstellingen van

voorstanders doorgaans een stuk fundamenteler.

Leven wordt door hen onderverdeeld in een 'waardevol' levensdeel en een deel dat 'slechts afbreuk doet aan het voorgaande', een 'overbodig geworden' deel waarin 'niets van waarde meer mag worden verwacht'. Leven én sterven worden beschreven als 'opgaven' die 'volbracht' kunnen worden, waarbij 'betutteling uit den boze is'. De levensfase die het 'waardevolle levensdeel' opvolgt wordt geschetst als "een periode van totale aftakeling, een periode waarin het voort blijven leven volledig bepaald wordt door de zorg van derden" (Drion, 2001, p. 126), maar ook als een periode die 'voltooid leven' vooral legitimeert door haar veronderstelde 'overbodigheid':

"Dan zijn er nog de echte verpleeghuizen waar je helemaal geleefd wordt. Ik kan best bewondering opbrengen voor mensen die dat óók willen ondergaan, omdat het nu eenmaal hun leven is, maar persoonlijk zeg ik liever: ik heb een goed leven gehad, het kan alleen maar mijn vroegere leven devalueren" (Drion, 1992, p. 109).

"In mijn hele leven heeft onafhankelijkheid centraal gestaan. (...) Die onafhankelijkheid wil ik ook graag behouden bij de laatste opgave in mijn leven: mijn sterven" (Peters et al., 2011, p. 7).

"Ik ben dus niet ziek en zwak en misselijk en dement en treurig en depressief. Allemaal niet! Ik heb m'n leven lief, elke dag, maar ik heb het niet meer nodig" (Van Wijngaarden, 2016, p. 49).

Tegenstanders wijzen daarentegen juist op de 'sociale productiviteit' (Schinkel, 2008, p. 21) van regulering die onderscheid maakt op basis van leeftijd. Men wijst daarbij op al hetgeen dat – bedoeld, dan wel onbedoeld – door legalisering van 'voltooid leven' mogelijk wordt gemaakt:

"Een andere grote zorg van onze achterban is dat het invoeren van een dergelijke wet kan leiden tot ongewenste maatschappelijke effecten zoals gevoelens van onveiligheid onder ouderen en stigmatisering van ouderdom. In plaats van een nieuwe weg naar hulp bij zelfdoding te openen pleit artsenfederatie KNMG er dan ook voor om te investeren in oplossingen die deze problematiek van een ervaren gevoel van zinloosheid onder ouderen adresseren" ("KNMG: 'voltooid leven'-wens invoelbaar, maar regeling onwenselijk," 2017).

Binnen het 'voltooid leven'-discours beschrijven voorstanders de zogenoemde 'waardevolle' levensperiode enerzijds als een 'zinnvolle', 'vitale', 'waardige', 'onafhankelijke', 'zelfstandige' en 'wilsbekwame' periode, en anderzijds als een tijdsbestek waarin verantwoordelijkheid dient te worden gedragen voor 'de eigen toekomstige levensmogelijkheden'. Hierbij wordt een opvallend onderscheid gehanteerd tussen 'jong' en 'oud' betreffende verantwoordelijkheden aangaande de sociale omgeving en de 'latere ik':

“Een jongere die zelfmoord pleegt, snijdt vijftig jaar toekomstig leven weg waarvan hij niet weet wat dat zal inhouden. Hij gooit een veel groter deel van een vitaal leven weg dan een ouder mens. Hij voelt helemaal geen solidariteit met dat toekomstige zelf [sic]. Dat is het probleem. Daarom vind ik dat de samenleving de verantwoordelijkheid voor dat grote vitale deel van het leven op zich moet nemen” (Drion, 1992, p. 111).

“Die onverantwoordelijkheid kan in de eerste plaats liggen in een miskenning van een concrete verantwoordelijkheid die men nog tegenover bepaalde personen draagt, maar zij kan ook bestaan in de negatie van een verantwoordelijkheid tegenover de eigen toekomstige levensmogelijkheden die door zelfdoding worden afgesneden. (...) Levensbeëindiging kan dan onverantwoordelijk zijn tegenover de latere ik” (Drion, 2001, p. 128).

Waar het ongewisse ‘toekomstige leven’ eerst ‘verantwoordelijkheden met zich meebrengt tegenover eigen toekomstige levensmogelijkheden’, wordt datzelfde ongewisse ‘toekomstige leven’ op oudere leeftijd juist gevreesd of ronduit als ‘waardeloos’ beschouwd. Een ‘open’ toekomst waarin ‘alles nog mogelijk is’ transformeert discursief in een ‘gesloten’ toekomst, waarin ‘niets van waarde meer mag worden verwacht’:

“Of is het een ‘voltooid leven’, een oprecht klaar zijn met het leven? Dus echt geen perspectief meer hebben, al de toekomstige ‘ikken’ al kennen en als toekomst alleen een verdere achteruitgang zien? Maakt dat de keuze voor de dood de enig overblijvende optie?” (De Jong, 2010).

Heden en verleden vervangen nu de toekomst als referentiepunt voor de evaluatie van leven. Binnen deze invulling van de *story-line* ‘voltooid leven’ – waarin de waarde van leven per levensfase verschilt – transformeert ‘ouder leven’ discursief dan al snel in een ‘maatschappelijke kostenpost’:

“Niet àlle ouderen willen hun leven rekken totdat al hun functies uitgeput zijn. Velen willen dit wel; voor hen zijn de verzorgingshuizen en verpleeghuizen een uitkomst. Zij hebben het volste recht zich daar te laten verplegen totdat hun lichaam het opgeeft. Ik wil daar via de belasting graag aan bijdragen. Maar geef mij dan het recht via mijn huisarts een gemakkelijk in te nemen en feilloos werkend middel te verkrijgen waarmee ik op mijn tijd mijn leven kan beëindigen” (Drion, 1992, p. 94).

“Kijk, het wordt er echt niet beter op. We heffen alle verzorgingshuizen op. Het is simpelweg niet betaalbaar. De ouderen leggen enorm veel druk op onze hele staatsboekhouding. Dat snap ik heus ook wel. Maar ik vind het wel ontaard dat er gezegd wordt dat we dan maar voor elkaar en voor onszelf moeten zorgen, maar dat er geen geneesmiddelen voorhanden zijn die mensen in staat stellen om hun eigen oplossing te kiezen” (Van Wijngaarden, 2016, p. 106).

De verinnerlijking door ouderen – een relatief kwetsbare sociale groep – van de opvatting de

samenleving tot last te zijn kan beschouwd worden als een voorbeeld van hetgeen Bourdieu ‘symbolisch geweld’ noemt: een situatie waarin gedomineerde individuen hun eigen (gedomineerde) conditie als legitiem beschouwen (Bourdieu & Wacquant, 1992, p. 167). Ouderen bestendigen een door ‘de ander’ geconstrueerde ‘stigma-theorie’ (Goffman, 1963, p. 11), een ideologie die de ‘sociale inferioriteit’ van deze sociale groep moet ‘verklaren’. Bovenstaand citaat toont bovendien aan dat het hieronder weergegeven argument geen ‘zuiver theoretisch probleem’ is, zoals vaak door voorstanders van ‘voltooid leven’ wordt gesteld. Tegenstanders vragen wederom aandacht gevraagd voor de ‘sociale productiviteit’ (Schinkel, 2008) van regulering, en de bijzondere positie van de overheid als betrokkene binnen het ‘voltooid leven’-discours:

“Een overheid die komt met een regeling voor het verstrekken van zelfdodingspillen aan ouderen, maar niet aan jongeren, spreekt daarmee impliciet een waardeoordeel uit met een zeer negatieve lading over oud worden en over de alleenstaande oudere. Een samenleving die dergelijke regels accepteert, al is het slechts in de voorwaarde scheppende sfeer, bevestigt daarmee het negatieve beeld van de alleenstaande oudere voor wie het leven geen betekenis meer kan hebben” (Hoefnagels, 1992).

“Vanuit medisch, psychologisch en moreel oogpunt zijn er echter geen redenen waarom de doodswens van ouderen fundamenteel anders behandeld zou moeten worden dan die van jongeren. Ook bij ouderen komen immers te behandelen gevoelens van suïcidaliteit voor en is het vaak mogelijk om de kwaliteit van leven te verbeteren. En ook bij mensen onder de betreffende leeftijdsgrens zal een doodswens als gevolg van gevoelens van ‘voltooid leven’ kunnen voorkomen” (Héman, 2017, p. 20).

Voorstanders wijzen juist op een ander ‘sociaal productief’ aspect van ‘voltooid leven’: men verwacht dat de ‘levensvreugde op hoge leeftijd’ zal toenemen, als men ‘verzekerd is van het feit er op elk moment uit te kunnen stappen’ middels een door de overheid gefaciliteerde ‘aanvaardbare, zachte en waardige dood.’

In deze invulling van de *story-line* ‘voltooid leven’ wordt ‘waarde toegevoegd aan toekomstig leven’ door ‘regie te voeren’ over zijn mate van ongewisheid. Leven is daarbij vooral waardevol wanneer een hoge mate van (veronderstelde) individuele controle en invloed mogelijk is. Het ‘afsnijden van toekomstig leven’ wordt daarbij discursief zelfs gelijkgesteld aan “de eigen toekomst veilig stellen” (Van Wijngaarden, 2016, p. 130).

In lijn met de algehele centraalstelling van het individu binnen Taylor’s (2004) *social imaginary* ‘moderniteit’ toont dit concept van leven een eenzijdige nadruk op *agency*, waarbij faciliterende structuren – zoals wetgeving, wetenschap en ‘de zorg’ – als zo vanzelfsprekend worden beschouwd, dat ze ‘onzichtbaar’ worden. Binnen deze invulling van de *story-line* ‘voltooid leven’ zijn

concepten als ‘zelfredzaamheid’, ‘wilsbekwaamheid’, ‘controle’ en ‘zelfbeschikking’ onderdeel van een ‘systeem van overtuigingen’ dat het (potentieel) handelen van haar aanhangers mede bepaalt (Kalberg, 1980, p. 1167).

***Social imaginaries* en het ‘voltooid leven’-discours**

Hoewel er binnen het ‘voltooid leven’-discours veel nadruk ligt op individualisme en *agency*, zijn er tevens – in lijn met Taylor’s (2004) *modern moral order* – collectief gedragen ideeën over legitimatie en normatieve overtuigingen zichtbaar. Zo veronderstellen voorstanders van ‘voltooid leven’ collectieve overeenstemming over hetgeen wordt verstaan onder concepten als een ‘waardige’, ‘aanvaardbare’ en ‘humane’ dood. Vooral de term ‘waardig’ wordt stelselmatig zonder toelichting gebruikt:

“Ik ben het derhalve in de grond van de zaak met Drion eens dat mensen de gelegenheid zouden moeten hebben om zich - als er niets anders op zit - op waardige, niet pijnlijke en niet gruwelijke wijze te doden” (Kerkhof, 1992).

“We moeten respect hebben voor elkaar. Dat vergt ook het tonen van inlevingsvermogen voor mensen die de existentiële vraag “wil ik nog verder leven?” beantwoorden met: “nee, dat wil ik echt niet”. Die mensen moeten wij waardig kunnen laten sterven” (Enthoven, 2017a).

Ook wordt collectief veronderstelt dat ‘liberaal denkende’ sociale omgevingen begripvol zijn ten opzichte van ‘voltooid leven’. Als deze aanname niet blijkt te kloppen transformeert diezelfde sociale omgeving discursief van een ‘onzichtbare’ ondersteunende en faciliterende structuur, in een structuur die de ‘autonomie’ van het individu doelbewust beperkt:

“Ik werk het zo graag netjes af. Ik wil mijn kinderen niet ineens met een probleem opzadelen. Daarom wilde ik er geen doekjes om winden en hen niet confronteren met een voldongen feit. Kijk, ik ben er nu nog, dus ze kunnen me nu nog alles vragen, als ze dat willen. Dat was mijn idee, maar inmiddels heb ik het gevoel dat ze me aan het lijntje houden. Ik heb ze nu natuurlijk stomweg de macht gegeven over mijn leven” (Van Wijngaarden, 2016, p. 130).

Deze ambivalente houding aangaande ondersteunende en faciliterende structuren is bovendien zichtbaar in het gegeven dat wetenschappelijke en technische ontwikkelingen binnen het ‘voltooid leven’-discours tegelijkertijd worden aangewezen als ‘bron’ én potentiële ‘oplossing’ van de ‘levensfaseproblematiek’ rondom ‘voltooid leven’:

“Het vraagstuk is voor het eerst in de geschiedenis der mensheid zeer actueel geworden door de haast explosieve ontwikkeling van de medische wetenschap die steeds meer in staat is het menselijk leven te verlengen ongeacht of daar vraag naar is” (Baneke, 1992).

“Wie zou willen kiezen voor niet-zijn loopt tegen obstakels op en moet inderdaad een van de beschreven varianten van ‘gemeenschappen van net over de horizon’ kiezen, maar al te gruwelijk aanwezig in deze maatschappij in plaats van de milde dood, die de ontwikkeling van de wetenschap kan verschaffen” (Willing-Versteegh, 1992b).

Ten slotte onderschrijft onderstaand citaat van Pia Dijkstra – initiatiefnemer van het D66 concept wetsvoorstel – dat de betekenis van de in *Figuur 1* schematisch weergegeven concepten, actoren, en hun onderlinge relaties, binnen het ‘voltooid leven’-discours verre van eenduidig zijn. Zelfbeschikking bij overlijden wordt beschouwd als een algemeen particulier recht, maar de individuele mate van zelfbeschikking gedurende het leven als contextafhankelijk. Ook binnen onderstaande invulling van de *story-line* ‘voltooid leven’ wordt daarbij het gebrek aan controle over de eigen geboorte – *born, never asked* – discursief verbonden met een ‘recht op zelfbeschikking’ over het eigen levenseinde:

“Natuurlijk is beschermwaardigheid van het leven een belangrijke factor. Niemand heeft zelfbeschikking over het moment van zijn of haar geboorte. Tijdens het leven bestaat een grote mate van zelfbeschikking die samenhangt met iemands omgeving. (...) Ik geloof, en het Europees Hof voor de Rechten van de Mens heeft dat zo uitgesproken, dat iedereen uiteindelijk het recht heeft te beslissen over het eigen levenseinde. (...) D66 steunt het principe dat mensen die hun leven willen beëindigen omdat zij vinden dat zij klaar zijn met leven, recht hebben op hulp. We moeten geen belemmeringen opwerpen. Dat doet de staat nu wel” (Enthoven, 2017b).

In dit concept van leven – waarin ‘hulp’ door de overheid bij de levensbeëindiging van mensen die vinden dat zij ‘klaar zijn met leven’ wordt beschouwd als een fundamenteel recht – wordt enerzijds de individuele mate van *agency* gerelateerd aan particuliere omstandigheden, en worden anderzijds de paradoxale concepten ‘beschermwaardigheid’ en ‘zelfbeschikking’ discursief onderdeel gemaakt van hetzelfde collectieve ‘systeem van overtuigingen’ (Kalberg, 1980). Een systeem van overtuigingen dat zich kenmerkt door de algehele centraalstelling van het individu, waarin menselijk leven door een instrumentele overheid dient te worden beschermd tot het ongewisse moment dat het individu zich beroept op zijn of haar ‘recht op zelfbeschikking’.

CONCLUSIE EN DISCUSSIE

Middels het ‘voltooid leven’-discours worden concepten van leven publiek gemaakt waarbij leven en dood voorwerp zijn van een soevereine beslissing. Daarbij ontstaan controverses rondom uiteenlopende zienswijzen aangaande de context van deze beslissing, zoals *wie* of *wat* in deze de

ultieme beslissende instantie is: het individu, medische *professionals*, een opperwezen, de overheid?

Uiteenlopende opvattingen over de (mate van) maakbaarheid van leven en dood lopen hierbij als een rode draad door het discours, ingegeven door gedifferentieerde “culturele voorstellingen van de natuur” (Beck, 2008). Medisch-wetenschappelijke mogelijkheden tot ‘disciplineren’ van de ‘natuurlijke’ dood, leiden daarbij tot uiteenlopende voorstellingen van een ‘geciviliseerd’ levenseinde die vorm worden gegeven in verschillende *story-lines* en levensconcepten.

Binnen de *story-line* ‘moderniteit’ wordt – in lijn met Taylor’s (2004) gelijknamige *social imaginary* – het individu gezien als ‘onafhankelijk’, waarbij ‘vrije wilsbepaling’ en ‘beslissingsvrijheid’ als vanzelfsprekende ‘rechten’ worden beschouwd. Hierbij strijden uiteenlopende opvattingen over het belang van individualisme en *agency* om discursieve hegemonie, en worden tevens – in lijn met Taylor’s (2004) *modern moral order* – collectief gedragen ideeën over legitimatie en normatieve overtuigingen benoemd.

Waar tegenstanders van ‘voltooid leven’ wijzen op de subjectiviteit van de “ervaren zinloosheid” die ten grondslag ligt aan individueel “lijden aan het leven” (Nyst, 2017), veronderstellen voorstanders juist een collectieve overeenstemming over hetgeen wordt verstaan onder concepten als een ‘waardige’, ‘aanvaardbare’ en ‘humane’ dood. Daarbij worden paradoxale begrippen als ‘beschermwaardigheid’ en ‘zelfbeschikking’ discursief onderdeel gemaakt van hetzelfde collectieve ‘systeem van overtuigingen’ (Kalberg, 1980) dat zich kenmerkt door de algehele centraalstelling van het individu, waarin menselijk leven door een instrumentele overheid dient te worden beschermd tot het ongewisse moment dat het individu zich beroept op zijn of haar ‘recht op zelfbeschikking’.

De *story-line* ‘culturele competitie’ (Uitermark & Duyvendak, 2008) laat een uiteenlopende waardering van diverse rationaliteitstypen zien, die de niet-eenduidige relatie tussen de rede en de evaluatie van leven binnen het ‘voltooid leven’-discours onderstreept. Hierbij is een vermenging van doel- en waarderationale argumentatie zichtbaar (Weber et al., 1978): zo is de subjectieve evaluatie van het eigen (resterende) leven doorslaggevend voor een ‘rationele’ beslissing die moet leiden tot een onomkeerbare handeling, en wordt ‘voltooid leven’ voorgesteld als vanzelfsprekend behorend tot de ‘hedendaagse cultuur’ van een ‘moderne’, ‘zich emanciperende’ samenleving.

Hoewel tegenstanders van ‘voltooid leven’ begrip tonen voor de wens regie te voeren over het eigen levenseinde – zowel voor- als tegenstanders stellen immers de soevereine beslissing aangaande leven en dood centraal binnen het discours – zijn de voorstellingen van voorstanders doorgaans een stuk fundamenteeler. Leven wordt door hen onderverdeeld in een ‘waardevol’ levensdeel en een deel dat ‘slechts afbreuk doet aan het voorgaande’. Leven én sterven worden

beschreven als ‘opgaven’ die ‘volbracht’ kunnen worden, waarbij ‘betutteling uit den boze is’.

Hierbij wordt een opvallend onderscheid gehanteerd tussen ‘jong’ en ‘oud’ betreffende verantwoordelijkheden aangaande de sociale omgeving en de ‘latere ik’. Waar het ongewisse toekomstige leven eerst ‘verantwoordelijkheden met zich meebrengt tegenover eigen toekomstige levensmogelijkheden’, wordt datzelfde ongewisse toekomstige leven op oudere leeftijd juist gevreesd of ronduit als ‘waardeloos’ beschouwd.

Tegenstanders wijzen in verband met deze *story-line* – waarin de waarde van leven per levensfase verschilt – op haar ‘sociale productiviteit’ (Schinkel, 2008): binnen deze verhaallijn transformeert ‘ouder leven’ discursief al snel tot een ‘maatschappelijke kostenpost’. De verinnerlijking door ouderen van de opvatting de samenleving tot last te zijn – een voorbeeld van ‘symbolisch geweld’ (Bourdieu & Wacquant, 1992) – is dan ook aanwijsbaar binnen het ‘voltooid leven’-discours.

Voorstanders wijzen juist op een ander ‘sociaal productief’ aspect van ‘voltooid leven’: men verwacht dat de ‘levensvreugde op hoge leeftijd’ zal toenemen, als men ‘ervan verzekerd is er op elk moment uit te kunnen stappen’ middels een door de overheid gefaciliteerde ‘aanvaarbare, zachte en waardige dood.’ Wetenschappelijke en technische ontwikkelingen worden daarbij tegelijkertijd aangewezen als ‘bron’ én potentiële ‘oplossing’ van de ‘levensfaseproblematiek’ rondom ‘voltooid leven’. In deze *story-line* wordt ‘waarde toegevoegd aan toekomstig leven’ door ‘regie te voeren’ over zijn mate van ongewisheid. Leven is daarbij vooral waardevol wanneer een hoge mate van (veronderstelde) individuele controle en invloed mogelijk is.

De verschillende concepten van leven die publiek worden gemaakt middels het ‘voltooid leven’-discours leiden – door hun verschillende noties van de waarde van leven – tot controverses rondom begrippen als ‘zorg’ en ‘hulpverlening’, mede ingegeven door uiteenlopende wijzen waarop ‘het individu’ door sprekers binnen het discours centraal wordt gesteld, en de mate waarin ondersteunende structuren daarbij discursief (on)zichtbaar worden gemaakt.

Waar tegenstanders van ‘voltooid leven’ “goed hulpverlenerschap” niet onvoorwaardelijk verbinden aan de particuliere wensen van het individu (“Vragen en antwoorden bij KNMG-visie voltooid leven,” 2017), is de argumentatie van voorstanders juist gefundeerd op een sterk individualistisch mensbeeld. Een mensbeeld waarbij het individu verontwaardigd is over het feit niet geraadpleegd te zijn over de wenselijkheid van zijn of haar eigen geboorte, en derhalve zelfbeschikking eist over zijn of haar eigen levenseinde. Een mensbeeld waarin afhankelijkheid van de ander als “onaanvaardbaar” wordt beschouwd (Drion, 2001) en het ‘afsnijden van toekomstig leven’ discursief wordt gelijkgesteld aan “de eigen toekomst veilig stellen” (Van Wijngaarden, 2016).

De concepten van leven die publiek worden gemaakt middels het 'voltooid leven'-discours tonen een mensbeeld waarin de relatie tussen rationaliteit en de evaluatie van leven niet-eenduidig is, en als gemeenschappelijk veronderstelde 'moderne waarden' niet vanzelfsprekend collectief worden gedragen.

Interpretaties van de *social imaginary* 'moderniteit' (Taylor, 2004) zijn daarbij verbonden met specifieke politieke repertoires, en worden vanuit uiteenlopende politieke zienswijzen verschillend geadresseerd. De overeenstemming binnen het discours over de opvatting dat leven en dood voorwerp zijn van een soevereine beslissing, staat daarbij in scherp contrast met de variëteit aan argumentatie waarmee deze gemeenschappelijke overtuiging (en haar ultieme consequenties) wordt gelegitimeerd.

Het 'voltooid leven'-discours toont zich derhalve als een wetenschappelijk relevant onderzoeksobject voor de bestudering van uiteenlopende actuele interpretaties van Taylor's (2004) *social imaginary* 'moderniteit' en '*modern moral order*', en de verschillende levensconcepten waarmee deze interpretaties verbonden zijn. Toekomstig onderzoek kan – bijvoorbeeld middels een grootschaliger uitgevoerde analyse van het 'voltooid leven'-discours – de kennis over deze uiteenlopende interpretaties en de controverses die ze veroorzaken verder verdiepen.

Hoewel voorstanders van 'voltooid leven' dit fenomeen bij voorkeur plaatsen in een emancipatoire context waarbij sociaal economische status geen rol van betekenis speelt, lijkt het Nederlandse 'klaar zijn met leven' vanuit een mondiale context bezien – door zijn expliciete discursieve koppeling aan levensverwachtingen en beslissingsvrijheid – wel degelijk verbonden te zijn met sociale ongelijkheid en stratificatie. Toekomstig onderzoek kan derhalve licht werpen op de positie van Westerse concepten van leven binnen een mondiale context: hoe verhouden Nederlandse voorstellingen van 'lijden aan het leven' zich bijvoorbeeld tot denkbeelden over 'voltooid leven' in '*the Global South*'?

Referenties

- Anderson, L. (1982). Born, never asked. Op *Big science* [CD]. New York, NY: Warner Bros. Records.
- Bauman, Z. (2007). *Consuming life*. Cambridge, Verenigd Koninkrijk: Polity Press.
- Beck, U. (2008). *Weltrisikogesellschaft*. Berlijn, Duitsland: Suhrkamp.
- Boeijs, H. (2014). *Analyseren in kwalitatief onderzoek*. Den Haag, Nederland: Boom Lemma.
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Buiting, H., Deeg, D., Knol, D., Ziegelmann, J., Roeline, H., Pasman, W., Widdershoven, G., & Onwuteaka-Philipsen, B. (2012). Older peoples' attitudes towards euthanasia and an end-of-life pill in the Netherlands: 2001-2009. *Journal of Medical Ethics*, 38(5), 267-273.
- Drion, H. (1991, 19 oktober). Het zelfgewilde einde van oudere mensen. *NRC Handelsblad*.

- Drion, H. (1992). *Het zelfgewilde einde van oudere mensen*. Amsterdam, Nederland: Balans.
- Drion, H. (2001). *Het zelfgewilde einde van oudere mensen*. Amsterdam, Nederland: Balans.
- Enthoven, L. (2010). 'Voltooid leven' op de politieke agenda. *Relevant*, 36(1), 14.
- Euthanasie en de wet. (z.j.). In *Rijksoverheid*. Verkregen op 16 februari 2018, van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/levenseinde-en-euthanasie/euthanasie>.
- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Hajer, M. (1995). *The politics of environmental discourse*. Oxford, Verenigd Koninkrijk: Oxford University Press.
- Héman, R. (2017). *Overwegingen van artsenfederatie KNMG bij 'kabinetsreactie en visie voltooid leven'*. Verkregen op 3 juni 2018, van <https://www.knmg.nl>.
- Huntington, S. (1993). The clash of civilizations? *Foreign Affairs*, 72(3), 22-49.
- Kalberg, S. (1980). Max Weber's types of rationality: cornerstones for the analysis of rationalization processes in history. *The American Journal of Sociology*, 85(5), 1145-1179.
- Neugarten, B. (1970). The old and the young in modern societies. *The American Behavioral Scientist*, 14(1), 13-24.
- Neugarten, B. (1974). Age groups in American society and the rise of the young-old. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 415(1), 187-198.
- Nyst, E. (2017, 29 maart). KNMG: 'Kabinetsplan voor wet voltooid leven onwenselijk'. Verkregen op 8 mei 2018, van <https://www.medischcontact.nl/nieuws/laatste-nieuws/artikel/knmg-kabinetsplan-voor-wet-voltooid-leven-onwenselijk.htm>.
- Peters, M. (2010). Voltooid leven: hoe zit dat precies? *Relevant*, 36(1), 19.
- Peters, J., Sutorius, E., Van Baarle, Y., Beekman, W., Daniels, S., De Fauwe, L., & Den Hartogh, G. (2011). *Uit vrije wil: Waardig sterven op hoge leeftijd*. Amsterdam, Nederland: Boom.
- Schinkel, W. (2007). *Denken in een tijd van sociale hypochondrie*. Kampen, Nederland: Klement.
- Schinkel, W. (2008). *De gedroomde samenleving*. Kampen, Nederland: Klement.
- Schurink, R. (2017). Het was me 't jaartje wel. *Relevant*, 43(1), 7.
- Taylor, C. (2004). *Modern social imaginaries*. Durham, NC: Duke University Press.
- Uitermark, J., & Duyvendak, J.W. (2008). Civilising the city: populism and revanchist urbanism in Rotterdam. *Urban Studies*, 45(7), 1485-1503. doi: 10.1177/0042098008090685
- Van der Staaij, K. (2017, 20 juli). *In the Netherlands, the doctor will kill you now*. Verkregen op 23 januari 2018, van <https://www.wsj.com/articles/in-the-netherlands-the-doctor-will-kill-you-now-1500591571>.
- Van Steenberghe, E. (2017, 18 december). D66 zet voltooid-levenwet door. *NRC Handelsblad*, p. 1.
- Van Wijngaarden, E. (2016). *Voltooid leven*. Amsterdam, Nederland: Atlas.
- Van Wijngaarden, E., Goossensen, A., & Leget, C. (2017). The social-political challenges behind the wish to die in older people who consider their lives to be completed and no longer worth living. *Journal of European Social Policy*, 26, 1-11.
- Van Wijngaarden, E., Leget, C., & Goossensen, A. (2015). Ready to give up on life: The lived experience of elderly people who feel life is completed and no longer worth living. *Social Science & Medicine*, 138, 257-264.
- Vragen en antwoorden bij KNMG-visie voltooid leven. (2017, 29 maart). In *KNMG*. Verkregen op 8 mei 2018, van <https://www.knmg.nl>.
- Vroegindewij, G. (2017, 24 november). Segers: Laten christenen meer voor Pechtold bidden. Verkregen op 23 januari 2018, van <https://www.rd.nl/vandaag/politiek/segers-laten-christenen-meer-voor-pechtold-bidden-1.1448392>.
- Wat is 'voltooid leven'? (z.j.). In *D66*. Verkregen op 18 december 2017, van <https://d66.nl/faq/wat-is-voltooid-leven/>.

- Weber, M., Roth, G., & Wittich, C. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding. (z.j.) In *Overheid.nl*. Verkregen op 24 april 2018, van <http://wetten.overheid.nl/BWBR0012410/2014-02-15>.
- Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek. (z.j.) In *D66*. Verkregen op 16 februari 2018, van <https://d66.nl/content/uploads/sites/2/2016/12/Wet-toetsing-levenseindebegeleiding-van-ouderen-op-verzoek.pdf>.

BIJLAGE 1 – BRONNENLIJST DISCOURSANALYSE

- Andriessen, M. (2017). Doorbraak. *Relevant*, 43(1), 13.
- Arts heeft rol bij zelfgekozen levenseinde. (2017, 17 mei). In *KNMG*. Verkregen op 8 mei, 2018 van <https://www.knmg.nl/actualiteit-opinie/nieuws/nieuwsbericht/arts-heeft-rol-bij-zelfgekozen-levenseinde.htm>.
- Baneke, F. (1992). Sterven is een sociale gebeurtenis. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 43-48). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Beekman, W. (2017). Pure winst. *Relevant*, 43(1), 14.
- Blanken, H. (2017). Betuttelend. *Relevant*, 43(1), 11.
- Bouma, J. (1992). Verzorgingstehuis is geen verpleegtehuis. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 70-71). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Buiting, H., Deeg, D., Knol, D., Ziegelmann, J., Roeline, H., Pasman, W., Widdershoven, G., & Onwuteaka-Philipsen, B. (2012). Older peoples' attitudes towards euthanasia and an end-of-life pill in the Netherlands: 2001-2009. *Journal of Medical Ethics*, 38(5), 267-273.
- Chabot, B. (2017, 20 mei). *Boudewijn Chabot: Die hulp bij zelfdoding zou ik nu niet meer doen*. Verkregen op 24 januari, 2018 van <https://www.trouw.nl>.
- Commissie-Schnabel: euthanasiewet biedt voldoende ruimte bij voltooid leven. (2016, 4 februari). In *KNMG*. Verkregen op 8 mei, 2018 van <https://www.knmg.nl/actualiteit-opinie/nieuws/nieuwsbericht/commissie-schnabel-euthanasie-wet-biedt-voldoende-ruimte-bij-voltooid-leven.htm>.
- Definitief voltooid. (2010). *Relevant*, 36(1), 3.
- De Graaff, P. (1992). Verstikkende taboesfeer. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 89-90). Amsterdam, Nederland: Balans.
- De Jong, P. (2010). Gijpen of overstag. *Relevant*, 36(1), 7.
- De Jong, P. (2017). Belemmeringen. *Relevant*, 43(1), 11.
- Distelmans, W. (2017). Vraagtekens. *Relevant*, 43(1), 11.
- Drion, H. (1991, 19 oktober). Het zelfgewilde einde van oudere mensen. *NRC Handelsblad*.
- Drion, H. (1992a). Enkele persoonlijke stemmen. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 94-97). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Drion, H. (1992b). De dood als vijand zien, dat heb ik helemaal niet. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 103-116). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Drion, H. (1992c). Nawoord. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 117-124). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Drion, H. (1995, 25 februari). De maakbaarheid van de dood. *Trouw*.
- Drion, H. (2001a). Het zelfgewilde einde. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 125-130).

- Amsterdam, Nederland: Balans.
- Drion, H. (2001b). Ouderen hebben recht op humaan levenseinde. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 139-141). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Dura, L. (1992). Zelfmoord. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 34-37). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Enschedé, C. (1992). Waarom niet: nu is het genoeg geweest? In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 18-20). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Enthoven, L. (2010). 'Voltooid leven' op de politieke agenda. *Relevant*, 36(1), 14.
- Enthoven, L. (2016a). Euthanasie psychiatrisch patiënten: voors en tegens. *Relevant*, 42(1), 12-13.
- Enthoven, L. (2016b). Documentaire over levenseindekliniek: 'geen reclamefilmje'. *Relevant*, 42(1), 24.
- Enthoven, L. (2017a). 'Het is een heel emotioneel debat'. *Relevant*, 43(1), 4-6.
- Enthoven, L. (2017b). 'Euthanasiewet duurde dertig jaar. Deze komt hopelijk sneller'. *Relevant*, 43(1), 7.
- Enthoven, L. (2017c). 'Laatstewilpil is géén doktersding'. *Relevant*, 43(1), 22-23.
- Euthanasie en de wet. (z.j.). In *Rijksoverheid*. Verkregen op 16 februari 2018, van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/levenseinde-en-euthanasie/euthanasie>.
- Ferdinandusse, R. (1992). Het voorstel van Drion. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 38-40). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Héman, R. (2017, 30 januari). *Vragen bij Wet Toetsing Levenseindebegeleiding van Ouderen op Verzoek*. Verkregen op 8 mei 2018, van <https://www.knmg.nl>.
- Héman, R. (2017a). *Overwegingen van artsenfederatie KNMG bij 'kabinetsreactie en visie voltooid leven'*. Verkregen op 3 juni 2018, van <https://www.knmg.nl>.
- Héman, R. (2017b). *Reflections by the Royal Dutch Medical Association (KNMG) on the 'government response and vision on completed life'*. Verkregen op 24 januari 2018, van <https://www.knmg.nl/advies-richtlijnen/dossiers/lijden-aan-het-leven.htm>.
- Hilhorst, M. (2010). 'Godgeklaagd dat het zo moet'. *Relevant*, 36(1), 22.
- Hoefnagels, W. (1992). Negatief beeld van de ouderdom. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 65-67). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Hoffschulte, B. (1992). Het is me het humanisme wel. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 91-93). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Houben, G. (1992). Betutteling is uit den boze. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 75-76). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Jansen, D. (1992). Noodzaak tot herbezinning op verbod van hulp bij zelfdoding. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 63-64). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Jonquière, R. (2017). Ambivalent. *Relevant*, 43(1), 12.
- Keizer, B. (2017). Strafbbaarheid afschaffen. *Relevant*, 43(1), 12.
- Kerkhof, A. (1992a). Meer wanhoop dan keuze. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 21-27). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Kerkhof, A. (1992b). Zelfdoding van ouderen: een voorstel tot hulp. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 28-33). Amsterdam, Nederland: Balans.
- KNMG bestudeert kabinetsbrief over rapport Schnabel. (2016, 12 oktober). In *KNMG*. Verkregen op 8 mei, 2018 van <https://www.knmg.nl/actualiteit-opinie/nieuws/nieuwsbericht/knmg-bestudeert-kabinetsbrief-over-rapport->

schnabel.htm.

- KNMG neemt deel aan debat over voltooid leven. (2010, 3 november). In *KNMG*. Verkregen op 3 juni, 2018 van <https://www.knmg.nl/actualiteit-opinie/nieuws/nieuwsbericht/knmg-neemt-deel-aan-debat-over-voltooid-leven.htm>.
- KNMG: 'voltooid leven'-wens invoelbaar, maar regeling onwenselijk. (2017, 29 maart). In *KNMG*. Verkregen op 3 juni, 2018 van <https://www.knmg.nl/actualiteit-opinie/nieuws/nieuwsbericht/knmg-voltooid-leven-wens-invoelbaar-maar-regelingtonwenselijk.htm>.
- Koolgaard, P. (1992). Angst is niet voor simpelen van geest. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 86-87). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Kuitert, H. (1992). Hoofdstuktitel. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 98-102). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Los, T. (1992). Onafhankelijke levensstijl. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 82-83). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Mooij, J. (1992). Achterlijke wetgeving. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 68-69). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Nieuwenhuizen, N. (2017). In de war. *Relevant*, 43(1), 14.
- Nyst, E. (2017, 29 maart). KNMG: 'Kabinetsplan voor wet voltooid leven onwenselijk'. Verkregen op 8 mei 2018, van <https://www.medischcontact.nl/nieuws/laatste-nieuws/artikel/knmg-kabinetsplan-voor-wet-voltooid-leven-onwenselijk.htm>.
- Pans, E. (2017). Operationalisering. *Relevant*, 43(1), 13.
- Peters, M. (2010). Voltooid leven: hoe zit dat precies? *Relevant*, 36(1), 19.
- Peters, J., Sutorius, E., Van Baarle, Y., Beekman, W., Daniels, S., De Fauwe, L., & Den Hartogh, G. (2011). *Uit vrije wil. Waardig sterven op hoge leeftijd*. Amsterdam, Nederland: Boom.
- Pleiter, S. (2017). Aanzet. *Relevant*, 43(1), 13.
- Schnabel, P. (2017). Geen goed idee. *Relevant*, 43(1), 10.
- Schurink, R. (2017). Het was me 't jaartje wel. *Relevant*, 43(1), 7.
- Senten, M. (1992). Suicidepil voor ouderen: 'Een geruststellende gedachte'. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 41-42). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Smulders, G. (1992). Het zelfgewilde leven van ouderen. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 49-53). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Strafrechtelijk onderzoek OM naar Coöperatie Laatste Wil. (2018, 21 maart). In *KNMG*. Verkregen op 9 juni, 2018 van <https://www.knmg.nl/actualiteit-opinie/nieuws/nieuwsbericht/strafrechtelijk-onderzoek-om-naar-cooperatie-laatste-wil.htm>.
- Sutorius, E., & Beekman, W. (2011). Op weg naar het einde. In E. Sutorius & J. Peters (Eds.), *Uit vrije wil. Waardig sterven op hoge leeftijd* (p. 21-37). Amsterdam, Nederland: Boom.
- Sybrandy, K. (2017). Examen doen. *Relevant*, 43(1), 11.
- Ter Kulve-Van Os, W. (1992). Sombere beeld van ouderen. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 77-78). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Tromp Meesters, J. (1992). Het minste van alle kwaden. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 79-81). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Van Baarle, Y. (2011). Voorwoord. Het burgerinitiatief voltooid leven. In E. Sutorius & J. Peters (Eds.), *Uit vrije wil. Waardig*

- sterven op hoge leeftijd* (p. 7-15). Amsterdam, Nederland: Boom.
- Van Baarle, Y. (2017). Fantastisch. *Relevant*, 43(1), 12.
- Van den Dries, F. (2017a). De levenseinde counselor. 'Wij willen geen oordeel geven over een ander'. *Relevant*, 43(1), 18.
- Van den Dries, F. (2017b). De verpleegkundige. 'Verpleegkundige kan empathie toevoegen'. *Relevant*, 43(1), 19.
- Van den Dries, F. (2017c). De huisarts. 'Wij hebben de vaardigheden om te zorgen dat het zorgvuldig gaat'. *Relevant*, 43(1), 20.
- Van der Laar, M. (2017). Verkeerd signaal. *Relevant*, 43(1), 12.
- Van Dijk, G. (2010, 30 maart). Voltooid leven en de rol van artsen. In *KNMG*. Verkregen op 8 juni, 2018 van <https://www.knmg.nl/actualiteit-opinie/columns/column/voltooid-leven-en-de-rol-van-artsen.htm>.
- Van Hooff, A. (1992). Utopie over zelfdoding is ouder dan de weg naar Rome. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 54-57). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Van Linge, R. (1992). Voor- en tegenspoed achter de rug. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 84-85). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Van Reeve-Muller, K. (1992). De pil in ons nachtkastje. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 88). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Van Steenbergen, E. (2017a, 18 december). D66 zet voltooid-levenwet door. *NRC Handelsblad*, p. 1.
- Van Steenbergen, E. (2017b, 18 december). 'Ik wil geen welles-nietes-discussie over voltooid leven'. *NRC Handelsblad*, p. 4.
- Van Steenbergen, E. (2017c, 18 december). Dijkstra's roep om nuance leidt tot lichte wrijving. *NRC Handelsblad*, p. 5.
- Van Wijk, J. (2017). Geen leeftijdsgrens. *Relevant*, 43(1), 13.
- Van Wijngaarden, E. (2016). *Voltooid leven*. Amsterdam, Nederland: Atlas.
- Versteegh, M. (2016). Het verdriet van de verloren verbinding. *Relevant*, 42(1), 8-9.
- Vink, T. (2017). Drie kanttekeningen. *Relevant*, 43(1), 14.
- Vragen en antwoorden bij KNMG-visie voltooid leven. (2017, 29 maart). In *KNMG*. Verkregen op 8 mei 2018, van <https://www.knmg.nl>.
- Vragen over 'voltooid leven'. (2018, 1 maart). In *KNMG*. Verkregen op 3 juni, 2018 van <https://www.knmg.nl/actualiteit-opinie/columns/column/vragen-over-voltooid-leven.htm>.
- Wat is 'voltooid leven'? (z.j.). In *D66*. Verkregen op 18 december 2017, van <https://d66.nl/faq/wat-is-voltooid-leven/>.
- Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek. (z.j.). In *D66*. Verkregen op 16 februari 2018, van <https://d66.nl/content/uploads/sites/2/2016/12/Wet-toetsing-levenseindebegeleiding-van-ouderen-op-verzoek.pdf>.
- Willing-Versteegh, E. (1992a). Als men lichamelijk en geestelijk gezond is. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 72). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Willing-Versteegh, E. (1992b). Kwesties van zijn en niet zijn. In H. Drion (Ed.), *Het zelfgewilde einde van oudere mensen* (p. 73-74). Amsterdam, Nederland: Balans.
- Zelfbeschikking rond levenseinde mag arts niet verplichten. (2016, 5 januari). In *KNMG*. Verkregen op 3 juni, 2018 van <https://www.knmg.nl/actualiteit-opinie/nieuws/nieuwsbericht/zelfbeschikking-rond-levenseinde-mag-arts-niet-verplichten.htm>.